

Mühazirə № 4 (1)

Mövzu: Türk dillərinin quruluşu

Plan:

4.1.1. Türk dillərinin quruluşu;

4.1.2. Türk dillərinin fonetik quruluşu;

4.1.3. Türk dillərinin leksik quruluşu.

4.1.1. Türk dillərinin quruluşu

Türk dilləri zəngin, mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Bu dillər öz mənşəyinə və qrammatik quruluşuna görə bir-birindən o qədər də fərqlənmir. *Çuvaş* və *yakut* dillərindən başqa, türk dilləri ailəsinə mənsub olan xalqlar demək olar ki, bir-birini anlayırlar.

Türk dillərinin quruluşu haqqında *VI-VII* əsrdən sonrakı yazılı abidələrə əsaslanaraq fikir söylənilmişdir. Əlbəttə, müasir türk dilləri eyniyyət təşkil etsə də, inkişaf mərhələləri ilə əlaqədar ortaya çıxan fərqli xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır.

4.1.1. Türk dillərinin fonetik quruluşu

Müasir türk dilləri fonetik cəhətdən oxşardır. Bu dillərin fonetik quruluşu sabitləşənə qədər onlar bir-biri ilə uzun müddət yaxın təmasda olmuş, fonetik quruluşlarında ümumi cəhətlər yaranmışdır. Müasir türk dillərinin fonetik quruluşunda iki qütb-*vokaliz* və *konsonantizm qütbləri* aydın görünür.

Müasir türk dillərindəki vokal fonemləri belə səciyyələndirmək olar:

“*A*” Dodaqlanmayan, açıq, arxa damaq saitidir. Samitlərlə işlənməsində fonotaktik baxımından heç bir məhdudiyət yoxdur. Bəzi türk dillərində bu fonemin variantları da işlənir. Özbək dilində bu özünü aydın göstərir. Belə ki, müasir özbəkçədə “*a*” saitindən

əlavə, onun dodaqlanan “a^o” variantı işlənir. Bu sait səsin hərfi işarəsi “O” ilə işarə olunur. Məsələn, *kora* [ka^ora]; *koşik* [ka^oşik]; *boş* [ba^oş] və s.

Bir sıra müasir türk dillərində tələffüzdə “a” saiti hecada uzun tələffüz olunmaqla fonematik mənə kəsb edir. Məsələn, *xas* (qaz)---*xaas* (kəmər); *kara* (qara)---*kaara* (gəcə) (xakas dili); *tar* (dar)---*taar* (torba) (qırğız dili); *kar* (qar)---*kaar* (istilik) (altay dili)

“Ə” saiti dodaqlanmayan, incə-dil önü sait olub ancaq bir sıra türk dillərində (Azərbaycan, türkmən, başqırd, uygur, qırğız) müstəqil sait kimi işlənir. Bu sait özbək, türk, noqay, altay, tuva və b. dillərinin dialektlərində işlənir.

Müasir türk ədəbi dillərində ə saitinin müşahidə olunduğu sözlərdən aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *əmi*, *əl*, *həyat*, *dəftər* (Azərb.); *on baş*, *əşu*, *ər*, *dəptər* (uygur); *bəş-altı*, *qəlyər* (türkmən); *təzə* (tatar) və s.

“E” Müasir türk dillərində işlənən dodaqlanmayan, orta damaq saiti. Türk dillərində iki e saitindən- “e” və “ə” istifadə olunur. Tatar və başqırd dillərində bu fonemə “i” uyğun gəlir.

əl, *ata-əne*, *ev* (türkmən); *əqalik*, *el* (özbək); *el*, *bey*, *ben* (türk); *dere*, *çiçək* (qaqauz) və s.

“O” Əksər müasir türk dillərində işlənən dodaqlanan, geniş, arxasına saiti. Özbək dilində “u” ilə işarə işrə olunan bu səs “o” ilə “u” arasında yarımqısa kimi işlənir. Bundan əlavə digər türk dillərində də “o” foneminin sözün müxtəlif mövqelərində işlənməsinə təsadüf edilir. Məsələn, *oba*, *xoş* (türkmən); *odam*, *op-oçik*, *kop-kora* (özbək); *tozsız* (tatar); *djolsuz* (qaraçay-balkar) və s.

Tatar, başqırd dilində bu fonem “u” saitinə uyğun gəlir: *ut* (ot); *yul* (yol); *uk* (ox); *ul-ol* (o) və s.

“U” Dodaqlanan, dar, qalın sait olub əksər müasir türk dillərində işlənir. Çuvaş dilində “u” saiti digər türk dillərində “a” və “o” saitinə uyğun gəlir. Məsələn, *urpa* (arpa); *suxal* (saqqal) və s. Başqırd və tatar dilində isə “o” saitinə uyğun gəlir: *kul* (qol); *un* (on) və s.

“Ü” Dodaqlanan, dar, ön damaq saiti olub əksər türk dillərində işlənir. Qazax dilində bu fonemə “u”, tatar və başqırd dillərində isə “ö” saiti uyğun gəlir..

“Ö” Dödaqlanan, geniş ön damaq saiti olub əksər türk dillərində işlənir. Başqırd və tatar dillərində “ö” saitinin yerinə “ü” işlənir: *küz (göz); kül (göl); üt (öd)* və s. “Ö” saitinə əsasən, sözün birinci hecasında təsadüf edilir. Sonrakı hecalarda isə az işlənir.

“İ” Dodaqlanmayan, ön damaq saiti olub bütün türk dillərində işlənir. Çuvaş dilində bu saite “ë” uyğun gəlir: *për (bir); pël (bil)* və s.

“I” Dodaqlanmayan, arxa sıra saiti olub müasir özbək dilindən başqa, bütün türk dillərində işlənir. Məsələn, *qısqanc, qız (Azərb.); kıskanc, kız (türk); qısanç, qız (türkmən); kırmızı, kızgın (qaqauz); sabır, sıypat (tatar); jakşı, kızıl (qazax); akbıl, kbiş (qaraçay-balkar)* və s.

Müasir türk dillərinin özünəməxsus konsonantizmi vardır. Samitlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə hər bir türk dilində özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Müasir türk dillərində 20-dən 24-ədək samit fonem vardır. Türk, tatar dillərində 24, Azərbaycan dilində 25, şor və tuva dillərində 22 samit fonem vardır.

Müasir türk dillərinin konsonantizm sistemində dəyişə və artım vokalizmə nisbətən çoxdur. Burada bir çox yeni fonem (h, f, j) yaranmışdır. Qeyri-türk sistemli dillərdən alınma sözlər hesabına bir neçə samit fonet (ц, ш, ф) bu dillərə daxil olmuşdur. Samitlərdə özünü göstərən spesifik cəhətlərdən biri onların kar və cingiltili olmalarıdır. Kar samitlərin cingiltiləşməsi ilə bəzi konsonantlar fonematik mənaya malik olur. Məsələn, *kol-qol; tələ-dələ (Azərb.); tən-dən (bədbəxt hadisə) (yakut)* və s.

Söz əvvəlində cingiltili samitlərin işlənməsi daha çox oğuz və bulqar yarımqrupuna daxil olan dillər üçün səciyyəvidir. Bir sıra türk dillərində isə kar samitin söz əvvəlində işlənməsi xarakterik xüsusiyyətdir.

Türk dillərində bildiyimiz kimi, samit səslər kəmiyyət etibarilə də fərqlənir. Bəzi samit səslər türk dillərinin vokal sistemində daxil deyil. Məsələn, müasir türk dilində “x” samiti yoxdur, onu əsasən “h” samiti əvəz edir. Bu, türk dilindəki milli leksik vahidlərlə

yanaşı, alınma sözlərdə də işlənir. Azərbaycan və özbək dillərində də “h” samiti sözlərdə tez-tez müşahidə edilir.

Xortum, xala, xanım (Azərbayc.); hortum, hala, hanım (türk); xortum, xonim (özbək) və s.

Türk dillərində geminant samitlərə də daha çox rast gəlinir. Bəzi türk dillərində bu, mənə çalarları də yaradır. Məsələn, *taja (rəqs)---tajjun (rəqsim), pər (bir)---pərri (mücərrəd mənada) (çuvaş)*

Bir çox türk dillərində (çuvaş, qumuq, özbək) geminantlar kar, bir qismində isə cingintili olur.

Türk dilləri üçün hecanın altı növü daha xarakterikdir:

1) a-na, a-ta və s.; 2) nə-nə, de, ye və s.; 3) od, at, il və s.; 4) daş, qaş, saç və s.; 5) alt, üst, ört və s.; 6) dart, dört, qırx və s.

Müasir türk dillərində fonetik hadisə və qanunlardan assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, proteza, eliziya hadisələri də vardır. Türk dillərində vurğu son hecanın üzərinə düşür.

4.1.3. Türk dillərinin leksik quruluşu

Türk dillərinin leksik tərkibi iki baxımdan diqqəti cəlb edir: 1) *Orxon-Yenisey və Talas yazılı abidələri əsasında türk dili leksikası*; 2) *Müasir türk dillərinin leksik tərkibi*.

Qədim türk dili leksikasında ad bildirən (*ağac, ayaq, az-xalq adı, balıq-şəhər, bitik-məktub quş, gümüş, altun, taş* və s.), əlamət və keyfiyyət bildirən (*edqu-yaxşı, bay-varlı, tüz-düz, irak-uzaq, uluq-böyük* və s.), hərəkət bildirən sözlər (*ağ-qalxmaq, ay-demək, bargətir, ir-izləmək, sülə-vuruş, ur-vurmaq, biç-biçmək* və s.) əsas rol oynayır.

Müasir türk dillərinin leksik tərkibinin əsas hissəsini Orxon-Yenisey və Talas yazılı abidələrinin leksikası təşkil edir. Və bunlar türk dillərinin lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, mühafizə olunmuşdur.

Türk dilləri də digər dillər kimi daxili və xarici faktorlar hesabına zənginləşmişdir. Onun leksik tərkibində monqol, tunqus-mancur, çin, sanskrit, fars, ərəb və slavyan (XVIII əsrdən sonra rus və rus dili vasitəsi ilə alınma sözlər) mənşəli sözlər vardır.

Ərəb-fars dillərindən türk dillərinə ərəb imperiyasından sonra müəyyən sözlər keçmişdir. Bu sözlər elmi, dini, siyasi, iqtisadi və s. sözlərdir.

Ərəb dilindən keçmiş dini sözlər: *axirət, qüdrət, müsəlman, Allah-Taala (böyük mənasında), islam, xuda, namaz, pir* və s.

Ərəb dilindən keçmiş elmi terminlər: *ağıl, adil, əmanət, dünya, məqsəd, fikir* və s.

Ərəb dilindən keçən məişət sözləri: *xına...*

Ərəb dilindən keçən siyasi terminlər: *əsgər, vəzir* və s.

Fars dilindən keçən sözlər: *and, arzu, bəxt* və s.

Fars dilindən keçən siyasi terminlər: *dost, düşmən* və s.

Türk dillərində monqol elementlərinə münasibət ikilidir. Qıpçaq, karluq və oğuz qrupu türk dillərində monqol sözlərinə rast gəlmək olur.

Qaraçay-balkar dilində monqol sözləri daha çoxdur. Karaim dilində xəzər, bulqar, ərəb, fars dillərinin sözləri vardır.

Müasir türk dillərində qədim dövrlərlə bağlı olan sözlərin bir qismi yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Bu da siyasi, ictimai, texniki terminlərlə bağlıdır.

Qədim dövrlərdə türk dillərinin leksik tərkibi türk, monqol, tunqus-mancur və başqa tayfaların çoxsaylı qohumluq və tayfa əlaqələri, yaxınlıqları ilə bağlıdır. Hər bir türk xalqının və millətinin formalaşması həmin dillərin hər birinin leksik tərkibində də fərqlilik yaratmışdır. Qədim dövrün leksik laylarında türk, monqol, tunqus-mancur dillərinin ümumi sözləri olmuşdur. Ona görə də müasir türk dillərində qədim türk və monqol sözlərinə tez-tez rast gəlmə olur.

Monqol dilində: *xara, altan, ayqa, axa, bel, yara, bi*

Qaraqalpaq dilində: *kara, altın, ayak, aqa, bel, jara, men*

Azərbaycan dilində: *qara, altun, ayaq, ağa, el, yara, mən*

Türk, monqol, tunquz-mancur dillərinin lüğət tərkibindəki müştərək olan sözləri mənə qrupları üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

I. Qohumluq bildirən sözlər:

Monqol dilində: *abu*—ata,dədə;Kalmık dilində: *aba*— ata,dədə;Şor dilində: *aba* — ulu baba;Qırğız dilində: *aba* — əmi;Türkmən dilində: *aba* — ata;Xakas dilində: *abaa* — böyük qardaş;Noqay dilində: *obay* — anaya,nənəyə müraciət;Mancur dilində: *ama* — ata;Monqol dilində: *exe* — ana;Kalmık dilində: *eke* — ana;Mancur dilində: *eme* — ana;Çuvaş dilində: *anne* — ana;Türkmən dilində: *ene* — ana;Tuvın dilində: *ene* — xala;Qazax dilində: *ene* — qayınana;Monqol dilində: *axa* — böyük qardaş,böyük;Kalmık dilində: *axa* — böyük qardaş,böyük;Türk dilində: *ağa* — böyük qardaş,böyük,ağa;Xakas dilində: *ağa* — böyük qardaş,böyük,ağa və s.

II. İnsanın bədən üzvlərinin adları: Monqol dilində: *bügere* — böyrək;Kalmık dilində: *böörö* — böyrək;Özbək dilində: *bujrak* — böyrək;Qırğız dilində: *böjrek* — böyrək;Uyğur dilində: *börek* — böyrək;Çuvaş dilində: *püre* — böyrək;Monqol dilində: *xabirga* — qabırğa;Xakas dilində: *xaburga* — qabırğa və s.

III. Ev heyvanlarının adları: Monqol dilində: *azirga* — aygır;Monqol dilində: *vuxa* — buğa,öküz;Kalmık dilində: *vuxa*— buğa,öküz;Qırğız dilində: *buka*— buğa,öküz;Monqol dilində: *xonin* — qoyun;Kalmık dilində: *xoy,xoyn* — qoyun;Tatar dilində: *kuy* — qoyun;Türk dilində: *koyun* — qoyun və s.

IV. İctimai quruluşlar, ərazi bölgüsü ilə bağlı sözlər: Monqol dilində: *aymaq* — hissə,inzibati vahid;Uyğur dilində: *aymaq* — nəsil,xalq;Yakut dilində: *aimax* — nəsil,xalq,tayfa,qohum;Monqol dilində: *ayl* — qonşu,aul,çadır,alaçıq,kənd,ev;Kalmık dilində: *ayl* — qonşu,qəsəbə;Qazax dilində: *auyl* — kənd,yaşayış sahəsi;Yakut dilində: *yol* — ailə,həyət,qonşu;Çuvaş dilində: *yal* — kənd;Monqol dilində: *bayan* — varlı;Kalmık dilində: *bayan* — varlı;Qazax dilində: *bay* — bəy,varlı.əsilzadə;Uyğur dilində: *bay* — bəy,varlı,əsilzadə və s.

V. Bitki və ağac adları: Monqol dilində: *arbay* — arpa;Kalmık dilində: *arbay* — arpa;Noqay dilində: *arpa* — arpa;Çuvaş dilində: *arpa* — arpa;Monqol dilində: *buguday* — buğda;Qazax dilində: *biday* — buğda;Noqay dilində: *biyday* — buğda və s.

VI. Zaman bildirən sözlər: Monqol dilində: *asagan* — axşam;Qazax dilində: *akşam* — axşam;Qırğız dilində: *akşam* — axşam;Uyğur dilində: *axşam* — axşam;Özbək dilində: *okşom* — axşam;Monqol dilində: *erte* — ertə,səhər tezdən;Qazax dilində: *erte* - ertə,səhər tezdən

Qırğız dilində: erte – səhər tezdən; Noqay dilində: erte – səhər tezdən; Xakas dilində: irtə – ertə, səhər tezdən və s.

VII. Rəng bildirənlər: Monqol dilində: alag – ala, rəngarəng; Tatar dilində: ala – ala, alabəzək; Qırğız dilində: ala – ala, alabəzək; Qazax dilində: ala – ala, alabəzək; Monqol dilində: bor – boz; Kalmık dilində: bor – boz; Qırğız dilində: boz – boz; Monqol dilində: xöx – göy, mavi, yaşıl; Kalmık: kök – mavi, yaşıl; Qırğız dilində: köpkök – gömgöy və s.

VIII. Keyfiyyət bildirənlər: Monqol dilində: asax – axsaq; Türk dilində: aksak – axsaq; Tuvin dilində: aksak – axsaq; Monqol dilində: xuuray – quru; Qırğız dilində: kurqak – quru; Monqol dilində: xuv xuray – qurquru və s.

IX. Hərəkət bildirənlər: Monqol dilində: aldax – səhv etmək, itirmək; Tatar dilində: aldan – aldatmaq; Qazax dilində: aldan: aldatmaq; Türk dilində: aldatmak – aldatmaq; Monqol dilində: arılqax – zəmizləmək; Monqol dilində: bütex – bitirmək; Noqay dilində: bitemeqe – bitirmək və s.

Türk dillərinin şumer dilləri ilə də mədəni əlaqəsi olmuşdur. Şumer və türk dilləri arasındakı leksik paralellərin mövcud olması səbəbləri bəzən genetik, bəzən mədəni, bəzən isə təsadüfi uyğunluq kimi izah olunur. Genetik, mədəni əlaqələr inandırıcı görünərsə də, təsadüfi uyğunluq isə heç cür əsaslı görünmür. Ona görə də şumer-türk leksik paralellərinin işlənmə dairəsi sübut edir ki, bu təsadüfilik heç cür mümkün ola bilməzdi. Şumer-türk paralellərinin bəzilərini aşağıdakı kimi vermək olar:

Şumer dilində: ada (ata), ama (ana), eş (ev), me (mən), dinqir (tanrı, göy)
Türk dillərində ata//ada (ata), ata//ada (ata), ama//aba//ana (ana), eşik//esik (qapı), men//ben//bin//, mən (mən), tenqir//teqri//danqir//denir (tanrı, göy), quş//kuş (quş, suda üzən quş) və s.

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2013
2. İ. Kazımov. Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I c. Bakı, 2010
3. İ. Kazımov. Türk dillərinin müqayisəli leksikası. II c. Bakı, 2011